سعيد سميجو

سُرن جي مؤجد مِيين شاهہ عنات جي رسالي جي سُرن جو تحقيقي اڀياس

A Research Study on Miyoon Shah Inaayat Rizvi's Sur

Abstract:

Meon Shah Inaat Rizvi was a sindhi sufi mystic and poet. He is widely considered to be one of the greatest poets of the sindhi language. His poems were compiled by Dr. Nabi bux khan Baloch under the title "Miyen Shah Inaat jo kalaam (ميين شاهہ عنات جو ڪلام)". It was first published in 1963. Meon Shah Inaat Rizvi was a classical poet since he used classical Sindhi idioms and classical forms of Sindhi bait and waae or kafi in his poetry.

Meon Shah Inaat Rizvi was first classical poet who started the tradition of composing Surs, and ushered in a new era of Sindhi classical poetry. Folk tales attained a special prominence in Sindhi classical poetry during his period. Because Meon Shah Inaat Rizvi assembled the chapters (Surs), he began to write diverse stories within them. Meon Shah Inaat Rizvi is the creator of both the Sur and the vocal genre.

This paper investigates the relationship between Meon Shah Inaat Rizvi's Surs and Shastri Sangeet by analysing all of his Surs.

Keywords: *Sur, Waae, Bait, classical poetry, sufi mystic*

ميين شاهہ عنات رضوي سُرن جو مؤجد:

ميون شاهہ عنات رضوي سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جو اهو اهم رتن آهي، جنهن شاعريءَ ۾ سُر لکڻ جي روايت وجهي، ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جي هڪ نئي دور کي جنم ڏنو جنهن سان سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ اندر لوڪ داستانن جي هڪڙي الڳ حيثيت سامهون آئي. صرف انهيءَ ڪري جو ميون شاهہ عنات رضويءَ

سُرن کي جوڙي انهن اندر مختلف داستانن جي چٽسالي شروع ڪئي. ميين شاهہ عنات رضوي نہ صرف سُرن جو مؤجد بلڪ وائي صنف جو بہ مؤجد آهي. جنهن ڀهريون ڀيرو ڪلاسيڪل شاعريءَ اندر هڪڙي شاهڪار صنف جو اضافو ڪيو. ان باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "ميين شاهہ عنات رضويءَ جو ڪلام" جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

"وائي جي 'لفظن' کي وائي جي 'لئي' سان هم آهنگ ڪرڻ واري نُڪتي جو موجد غالباً ميون شاهہ عنات ئي آهي، ۽ ان جو وڏو سبب اهو هو جو هو ننڍي هوندي راڳ جي مجلسن ۾ اٿيو ويٺو ۽ راڳ جي ڪافي ڄاڻ ۽ پڙوڙ حاصل ڪيائين. انهيءَ ڪري ئي ڀهريون ڀيرو پنهنجي بيتن ۽ واين کي 'سرودن' ۾ سموهيائين، جن مان ڪلياڻ، جمن، ڪنيات، سريراڳ، رامڪلي، پرڀاتي (پرڀات)، ڏناسري، جيتسري، پوربي (پورب)، آسا، بلاول، سورٺ، سارنگ، توڏي (توڙي) ۽ ڪاموڏ تسليم شده راڳ ۽ راڳڻيون آهن. سندس راڳ ۽ سُرن جي ڄاڻ ان مان ظاهر آهي، جو خود بيتن ۾ 'وِهاڳ' راڳ جو نالو ڪنيو اٿس." (1)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿين راءِ موجب ميون شاهہ عنات ئي اهو ڀهريون سنڌي ڪلاسيڪل شاعر هو جيڪو نہ صرف سُرن جو مؤجد ٿيو بلڪ وائيءَ جو بہ مؤجد آهي گڏوگڏ ميون شاهہ عنات راڳ بابت پڻ سني ڄاڻ رکندڙ هو. ڇاڪاڻ تہ ان جي سُرودن مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ سندس اهي سڀ سُر بنيادي طور تي مقبول راڳڻ جا ئي نالا آهن.

ميين شاهہ عنات جي رسالي ۾ سُر مارئي، سُر ليلا، سُر ڪاپائتي، سُر ڏهر، سُر ڪارائيڙو وغيره شاستريہ سنگيت جا راڳ نہ آهن. يا پوءِ جي اهي شاستريہ سنگيت ۾ موجود بہ آهن تہ ڪنهن ٻئي نالي سان آهن. جيئن راڳ "جمن" ميين شاهہ عنات راڳ "يمن" جي نالي تحت ڄاڻايو آهي. جيئن راڳ "ڪنيات" ميين شاهہ عنات راڳ "ڪماچ" کي ٻڌي پوءِ سندس نالو ڪنيات رکيو. يا جيئن راڳ مومل راڻو (جيتوڻڪ اهو هڪڙو عشقيہ داستان آهي) شاستريہ سنگيت ۾ اهو راڳ موجود نہ آهي، پر ان جي گهڙت ۽ ڳائڪي ضرور ملي ٿي، جيڪا خاص طور تي ٻن راڳڻ کي ملائي ڪري ٺاهي ويئي آهي (جنهن کي مشر ميل راڳ چيو ويندو آهي). جيڪا صرف ۽ صرف سنڌ جي سرزمين مان ڦٽي نڪتي آهي، ۽ دنيا جي ٻين ملڪن ۾ "مومل راڻو" راڳ ئي

موجود نہ آهي. ان راڳ جي بہ پڻ چند ٻ چاڻ ٿيڻ ڪپي ۽ ان سان گڏ انهن سيني سُرن جي بہ مڪمل چند ٻ چاڻ ڪري انهن تي هڪڙي جامع تحقيق جي ضرورت آهي. تہ جيئن اهو معلوم ڪري سگهجي تہ ميين شاهہ عنات وٽ باقي جيڪي راڳ (سُر) بچن ٿا، انهن سيني جو شاستريہ سنگيت سان ڪيترو تعلق آهي. چاڪاڻ تہ انهن منجهان ڪجهہ تہ سڌا سنوان عشقيہ داستانن جا نالا آهن. جن ۾ سُر مارئي، سُر ليلا، سُر مومل راڻو سُر سسئي، سُر سهڻي ميهار ۽ سُر ڏهر وغيره اچي وڃن ٿا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي چوڻ موجب:

> "سنڌي راڳ جي روايت ۾ "سُر" موضوعاتي موسيقيءَ جي برابر آهي. انهيءَ لحاظ سان سُر وار سنڌي موسيقي اها موسيقي آهي، جيڪا 'سُر' ۽ 'موضوع' جي ميلاپ تي ٻڌل آهي." (2)

جيڪڏهن انهن داستانن وارن سُرن بابت اهو چئون تہ اهي رڳو "موضوعاتي ڳالهہ" تي ٻڌل سُر آهن تہ بہ ڳالهہ ڪي سمجهڻ ۾ آساني ٿيندي. تنهن هوندي بہ اها هڪ نئي روايت ضرور شمار ڪئي ويندي، تہ شاستريہ سنگيت جي راڳن ڪي ميين شاهہ عنات رضوي پهريون ڀيرو سنڌي موسيقيءَ سان ڳنڍي هڪ نئي ۽ نج روايت کي جنم ڏنو آهي.

سُر بابت بہ وضاحتون:

عام طور تي سُر کي موسيقيءَ جو خاص حصو سمجهيو ويندو آهي. ۽ ان جي الڳ سان حيثيت پڻ آهي. سُر تي بحث ڪرڻ کان اڳ ان جي باري ۾ بہ ڳالهيون سمجهڻ ضروي آهن، چاڪاڻ تہ اوائلي هندي موسيقيءَ ۾ سُر جي هِڪڙي ۽ سنڌي موسيقيءَ اندر جي اصطلاحي معنيٰ ڪا ٻي آهي، تنهن ڪري اسين اڳ هندي موسيقيءَ (يعني شاستريہ سنگيت ۾ سُر) جي وصف ۽ ان جي اهميت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين ۽ پوءِ سنڌي موسيقيءَ اندر "سُرَ" جي وصف ۽ ان جي اهميت کي سمجهنداسين.

هندي موسيقيءَ ۾ سُر جي وصف:

سُر اهو آواز جيڪو ڪنن کي وڻندڙ هجي ان کي سُر چئجي ٿو. سُر آواز جي هڪ حصي جو نالو آهي. اُن جي وضاحت ڪندي ڊاڪٽر ذوالفقار قريشي پنهنجي مقالي "علم موسيقي" (راڳ جو علم) ۾ لکي ٿو تہ "سُر جي معنيٰ آهي نڙيءَ جو آواز." (3)

ڊاڪٽر ذوالفقار جي راءِ موجب سُر آواز جو نالو آهي. جڏهن ته ان آواز جي ڪا به شڪل ٿي سگهي ٿي. سُر بابت استاد امير علي خان پنهنجي ڪتاب ”سُر، شاهه ۽ سمنڊ“ ۾ لکي ٿو:

> ”’راڳ ۽ تال‘ کي لکي سگهجي ٿو. جڏهن ته ’لئه ۽ سُر‘ کي لکي نه ٿو سگهجي. انهن کي صرف محسوس ڪري سگهجي ٿو.“ ساڳي ئي صفحي تي استاد امير علي خان سُر جي وڌيڪ وضاحت هيئن ڪري ٿو: ”راڳ ۽ تال کي جيڪا شئي آواز وسيلي قائم ڪري انهيءَ کي ”سُر“ چئبو آهي.“ (4)

مٿين راءِ استاد امير علي خان جي سُر جي وضاحت ڪري ٿي ۽ ان مطابق سُر، راڳ ۽ تال جو پاڻ ۾ سنگم آهي. ساڳي ريت ان مان سُر جي آواز هجڻ واري ڳالهه به ظاهر ٿئي ٿي.

سنڌي زبان ۾ علم موسيقيءَ جو واحد ترجمان ڪتاب ”راڳ ساگر“ آهي، جيڪو سنڌ اندر شاستريه سنگيت جي صحيح سڃاڻپ ڪرائيندڙ ڪتابن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ان ڪتاب ۾ پير بخش مير محمد مغل سُر جي وضاحت ۾ هيئن لکي ٿو: ”سُر هڪ موزون ۽ دلڪش آواز جو نالو آهي، جو انسان جي گلي يا ڪنهن ساز يا ڪنهن ٻي شئي (ساز) مان نڪتل هوندو آهي.“ (5)

پير بخش مير محمد مغل جي راءِ مان واضح ٿئي ٿو ته، سُر هڪ دلڪش آواز جو نالو آهي. يعني ڪو به دل کي ڇهندڙ آواز ئي سُر جي ذمري هيٺ اچي ٿو. پر ڪو به آواز هڪ نه هوندو آهي. يعني ان آواز ۾ لاهه چاڙهه ضرور هوندو آهي.

سنڌي موسيقيءَ ۾ سُر جي وصف:

جيئن اسين مٿي چئي آيا آهيون، ته شاستريه (هندي) موسيقيءَ ۾ سُر جي هِڪڙي، جڏهن ته سنڌي موسيقيءَ ۾ سُر جي ٻي معنيٰ آهي. هتي اسين اهو سمجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين ته سنڌيءَ ۾ ”سُرَ“ جو ڪهڙو مطلب ۽ مفهوم آهي. ان ڏس ۾ سڀ کان پهرين راءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي آهي، جنهن پنهنجي ڪتاب ”سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ“ ۾ لکيو آهي ته: ”سنڌي راڳ جي روايت ۾ ”سُر“ جون ٻيون معنائون آهن. هڪ معنيٰ ۾ سُر، روپ ۽ راڳ ساڳي ڳالهه آهن، ٻيءَ معنيٰ ۾ ”سُر“ جڻ ٺاٺ (Mode) جي مثل آهي، ۽ اجا ٽين معنيٰ ۾ (جيڪا خاص طرح ’سُر وار موسيقي‘ جو بنياد آهي.) ’راڳ جي سر‘ ۽ ’ڳالهه جي سُر‘ (موضوع) انهن ٻنهي جي سنگم کي ”سُر“ سڏجي ٿو.“ (6)

سنڌي موسيقيءَ بابت ڊاڪٽر صاحب مٿي ٽي وضاحتون ڪيون آهن. پهرين سُر جي وضاحت ۾ ڊاڪٽر بلوچ سُر کي "ڳالهه" چيو آهي. ٻيءَ وضاحت ۾ ڊاڪٽر بلوچ ان کي ناٽ (جنهن کي موسيقيءَ ۾ اسين مرڪز چوندا آهيون.) ۽ جڏهن ته ٽين وضاحت موجب ڊاڪٽر بلوچ صاحب سُر کي هڪ "موضوعاتي ڳالهه" چئي ٿو.

مٿين ٽنهي راين کي سامهون رکي اگر اسين ٿورن لفظن ۾ اهو سمجهون ته سنڌيءَ ۾ "سُر" کي "موضوعاتي ڳالهه" چئبو آهي ته به ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ اهم آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيق ۽ مٿي ڏنل حوالي موجب سُر بابت اهو به نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته سنڌي ۾ "سُر" کي اسين باب (Chapter) طور ڄاڻي سگهون ٿا. ڇاڪاڻ ته ان اندر ڪنهن نه ڪنهن داستان کي ڳايو ويو آهي. ۽ هر داستان کي هڪ سُر هڪ "عنوان" طور ڏنو ويو آهي. جهڙوڪ: سُر مارئي ۾ عمر مارئي جو پورو داستان، سُر ليلا ۾ ليلا چنيسر جو پورو داستان ۽ سُر مومل راڻو ۾ مومل راڻي جو پورو داستان موجود آهي. جڏهن ته شاستري سنگيت جي ٻين راڳن جو سُر طور استعمال ڪرڻ ميين شاهه عنات جو موسيقيءَ سان چاهه ۽ لڳاءُ ۽ ان بابت ڄاڻ آهي. ٻيو دليل اهو به آهي ته ميين شاهه عنات جي رسالي جي 22 سُرن منجهان ڪجهه سُر شاستريه سنگيت جا راڳ آهن. جڏهن ته باقي چند سُر نج سنڌي لوڪ داستان آهن. جن بابت تحقيق جي ضرورت آهي. يا ته اهي سنڌي موسيقيءَ جي سُرن (راڳن) جا نالا آهن. يا پوءِ سنڌي لوڪ داستانن جا نالا ٿي سگهن ٿا.

ميين شاهه عنات جي رسالي ۾ سُرَ:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق موجب ميين شاهه عنات رضويءَ جي رسالي ۾ ڪُل 22 سُر آهن. انهن سُرن منجهان 17 سُر ته سڌا سنوان شاستريه موسيقيءَ جا "راڳ" آهن. جڏهن ته 5 سُر سنڌي موسيقيءَ جا راڳ ٿي سگهن ٿا. جن ۾ سُر مارئي، سُر ليلا، سُر ڪاپائتي، سُر ڏهر ۽ سُر ڪارائيڙو شامل آهن. جن تي تحقيق ڪري انهن کي سنڌي راڳ يا پوءِ شاستريه راڳ سان ثابت ڪرڻ جي ضرورت آهي.

اسين هتي ميين شاهه عنات رضويءَ جي رسالي ۾ موجود سيني سُرن کي سامهون رکي ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪنداسين. ته انهن منجهان ڪهڙا سُر شاستريه سنگيت مان کنيا ويا آهن.

شاستريه راڳ (سُر):

ميين شاهه عنات جي رسالي ۾ 22 سُرن منجهان 17 سُر شاستريه سنگيت جي راڳن جا نالا آهن. جن ۾ سُر ڪلياڻ، سُر جمن (سُر يمن)، سُر ڪنيات (ڪماچ)،

سُر سِريراڳ، سُر رامڪلي، سُر پرڀات، سُر ڏناسري، سُر جيتسري، سُر پورب، سُر آسا (جيتوڻيڪ شاستريہ ۾ آسا ناهي، پر سنڌي راڳ تسليم ڪيو ويندو آهي)، سُر مومل راڻو (جيتوڻيڪ شاستري ۾ مومل راڻو راڳ موجود ناهي، پر سنڌي راڳ تسليم ڪيو ويندو آهي)، سُر بلاول، سُر ديسي، سُر سورٺ، سُر سارنگ، سُر توڏي (توڙي)، ۽ سُر ڪاموڏ شاستريہ سنگيت جي ٺاٺن مان ڪنيل راڳن جا سڌا سنوان نالا آهن، جيڪي شاستريہ سنگيت جي مختلف ڪتابن ۾ بہ ملن ٿا. هتي اسين مختلف ڪتابن جي روشنيءَ ۾ هر هڪ شاستريہ سُر (راڳ) جو تفصيل پيش ڪيون ٿا.

1: سُر ڪلياڻ (ايمن ڪلياڻ)

سُر ڪلياڻ سنگيت مالها ۾ ”راڳ ايمن ڪلياڻ“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو ڪلياڻ ٺاٺ جو ستن سُرن تي مشتمل راڳ آهي. (7) ان راڳ جي پسمنظر ۾ ميين شاهہ عنات 2 سُر لکيا آهن. يعني هڪڙو خود ڪلياڻ (ايمن ڪلياڻ) ۽ ٻيو سُر ”جمن“ جنهن کي ”ايمن“ ڪري پڙهيو ويندو آهي.

شاستري سنگيت ۾ هر راڳ جي ڳائڻ جو هڪڙو خاص وقت مقرر ڪيل آهي. ان جو سبب اهو آهي تہ ڪنهن بہ راڳ جو وقت ان جي اثر کي ظاهر ڪندو آهي. يعني جيئن ڪلياڻ راڳ آهي. تہ ان جو اثر شام جي پهر ۾ وڌيڪ هوندو آهي. اهڙيءَ ريت ميين شاهہ عنات هن راڳ ۾ 12 بيت ۽ 2 وايون لکيون آهن. موضوعاتي حوالي سان ميين شاهہ عنات هُن سُر (راڳ) جي اثر کي محسوس ڪندي پنهنجي شاعريءَ جو موضوع بہ اهڙو ئي رکيو آهي، جنهن ۾ هُن ڌڻيءَ جي ساراهہ، بندگي، ڌڻيءَ جي رحمت ۽ پاڻ سڳورن سان محبت جو اظهار ڪيو آهي.

2: سُر جمن (ايمن ڪلياڻ)

جيئن تہ مٿي اسين اهو ڄاڻائي آيا آهيون، تہ ميين شاهہ عنات سُر ڪلياڻ جي پسنظر ۾ 2 سُر لکيا آهن، جنهن مان هڪڙو ”سُر ڪلياڻ“ آهي، جنهن ۾ 12 بيت 2 وايون لکيون ويون آهن. جڏهن تہ ٻيو ”سُر جمن“ جي نالي سان سُر ايمن ڪلياڻ جي پسمنظر ۾ لکيو ويو آهي. جڏهن تہ هنن ٻنهي ۾ ”راڳ“ جو ڪو بہ فرق نہ آهي. البتہ موضوعاتي حوالي سان اهي ٻئي سُر هڪٻئي کان منفرد ضرور آهن.

سُر ڪلياڻ جو موضوع ۽ ان اندر جيڪي بہ بيت آهن اهي سُر جمن (ايمن) کان جدا ۽ ڌار آهن. سُر ڪلياڻ جي موضوعاتي حوالي سان مٿي جائزو پيش ڪيل آهي. هتي اسين ”سُر جمن (ايمن)“ جو موضوعاتي پسمنظر پيش ڪري رهيا آهيون.

سُر جمن (ايمن) ۾ ميين شاھ عنات ”سِڪ“ جو تصور پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ سچي سڪ محبت جي واٽ وٺي، منزل طرف وٺي وڃي ٿي، جنهن ۾ عاشق جو علاج طبيبن وٽ نہ، بلڪ خود محبوب آهي، يا محبوب جو ديدار آهي، جنهن ۾ پرينءَ جي سارَ گهڻي اهم ۽ عاشق جي لاءِ سچي محبت جو اهڃاڻ آهي.

3: سُر ڪنيات (ڪماچ)

سُر ڪنيات (ڪماچ) درحقيقت شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ ڪماچ“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو ڪماچ ٺاٽ جو راڳ آهي. هي راڳ ويندي ڇهہ سُرن ۽ واپسي ايندي ست سُرن تي مشتمل آهي. (8) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت رات جي ٻئين پهر جو ٻڌايو ويو آهي.

موضوعاتي حوالي سان ميين شاھ عنات هن سُر (راڳ) ۾ 35 بيت ۽ 1 وائي لکي آهي. حيران ڪُن ڳالهہ اها آهي تہ ميون شاھ عنات هن راڳ جي ڳائڻ جي وقت کان واقف هيو. ڇاڪاڻ تہ هي رات جي پوئين پهر ۾ ڳايو ويندو آهي. ۽ هن سُر ۾ ميين شاھ عنات فطرت جي جمال سان گڏ محبوب جو جمال ۽ ان جي حسن جو ذڪر ڪيو آهي. فطرت جي جمال ۾ چنڊ، سج، تارن ۽ ڪتين تائين جو ذڪر شامل آهي. اوهان کي هن سُر ۾ جماليات گهڻي پڙهڻ لاءِ ملندي.

4: سُر سِريراڳ (سِري راڳ)

سُر سِريراڳ (سِري راڳ) شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ سِري راڳ“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو پوربي ٺاٽ جو راڳ آهي. جنهن ۾ ويندي پنج سُر ۽ واپسيءَ ۾ ست سُر لڳايا ويندا آهن. (9) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت شام جو پهر آهي. شام پهر مهاڻا جڏهن سامونڊي سفر دوران جيڪي فطرت جا رنگ ڏسن ٿا، انهن سڀني کي ميين شاھ عنات پنهنجي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاھ عنات 18 بيت ۽ 1 وائي لکي آهي. موضوعاتي حوالي سان ميين شاھ عنات هن سُر ۾ سامونڊي سوداگرن ۽ مهاڻن جو ذڪر ڪيو آهي. هن سُر ۾ سامونڊي سير و سفر کان ويندي سمنڊ سان لاڳاپيل سڀني عنصرن جو وڏي حسناڪي سان اظهار ڪيو ويو آهي.

5: سُر رام ڪلي

سُر رام ڪلي شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ رام ڪلي“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو ڀيرو ٺاٽ جو راڳ آهي. جنهن ۾ ويندي پنج سُر ۽ واپسيءَ ۾ ست سُر لڳايا

ويندا آهن. (10) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت صبح جو آهي. شايد اهو ئي سبب هجي، جو ميين شاهہ عنات هن سُر ۾ جوڳين، آديسين ۽ ڪاپڙين جو ذڪر ڪيو آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات جا 22 بيت مليا آهن. موضوعاتي حوالي سان ميين شاهہ عنات هن سُر ۾ صوفي فقيرن جو ذڪر ڪيو آهي. شاهہ عنات اهو پهريون شاعر آهي، جنهن سناسين، سامين، آديسين، ويراڳين، جوڳين ۽ ڪاپڙين کي هُن سُر ۾ تفصيل سان ڳايو آهي.

6: سُر پرڀات (پرڀاتي)

سُر پرڀات (پرڀاتي) شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ پرڀات“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو پيرو ٺاٺ جو ستن سُرن تي مشتمل راڳ آهي. (11) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت صبح جو آهي ۽ عام طور تي هن راڳ ۾ خدا جي ساراهہ ۽ ثنا ڪئي ويندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو ميين شاهہ عنات ان ۾ سپڙ جام چوٽاڻي جي ثنا ڪئي آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 26 بيت ۽ 3 وايون چيون آهن. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ ميين شاهہ عنات سردار سپڙ جام چوٽاڻي جي سخا کي خوب ڳايو آهي، جنهن ۾ هُن هڪ مشهور روايت جيڪا سپڙ جام سان منسوب آهي، سا پڻ ٻڌائي آهي.

7: سُر ڏناسري

سُر ڏناسري شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ ڏناسري“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو پيروي ٺاٺ جي ستن سُرن تي مشتمل راڳ آهي. (12) هن راڳ جو وقت صبح جو آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي تہ ميين شاهہ عنات هن سُر ۾ ولين، بزرگن ۽ پيرن جي ساراهہ ڪئي آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 58 بيت ۽ 11 وايون لکيون آهن. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ ميين شاهہ عنات سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر موجود ولين، پيرن، بزرگن ۽ مرشدن جي عقيدت، فضليت ۽ انهن جي فيض جي ساراهہ ڪئي آهي.

نوٽ: راڳ ڏناسري هڪڙو ڪافي ٺاٺ جو راڳ آهي، ۽ ساڳي نالي سان ”راڳ ڏناسري“ ٺاٺ پيروي ۾ بہ ڳايو ويندو آهي. جڏهن تہ راڳ پوريا ڏناسري ”پوربي ٺاٺ“ جو راڳ آهي، پر ميين شاهہ عنات جي بيتن تي اگر موضاعاتي حوالي سان نظر ڪجي ٿي تہ اهو معلوم ٿي وڃي ٿو تہ اهو ”پيروي ٺاٺ“ جو ئي راڳ آهي. ڇاڪاڻ تہ پيروي ٺاٺ مان نڪرندڙ راڳ ”ڏناسريءَ“ جو وقت صبح جو آهي. ۽ ساراهہ ۽ ثنا جي بہ اگر ڳالهہ ڪجي ٿي تہ اها بہ صبح سان ئي مطابقت رکي ٿي. ان

ڪري ان دليل جي آڌار تي اسان اهو راڳ (سُر) پيروي ٺاٺ مان ٺي ڄاڻايون ٿا. وڌيڪ ان تي تحقيق جي ضرورت آهي.

8: سُر جيتسري (جيت سِري)

سُر جيتسري (جيت سِري) شاستريہ سنگيت ۾ "راڳ جيتسري" جي نالي سان موجود آهي، جيڪو پوربي ٺاٺ جو ستن سُرن تي مشتمل راڳ آهي. (13) هن راڳ جي ڳائڻ جو پهر شام جو آهي. هِن سُر ۾ ميين شاهہ عنات ڪانگ جي پيغام کڻي اچڻ جو ذڪر ڪيو آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 6 بيت ۽ 1 وائي چئي آهي. موضوعاتي حوالي سان ميين شاهہ عنات هن سُر ۾ سڄڻ جي سِڪ ۽ پرينءَ ڏي ڪانگ ذريعي پيغام موڪلڻ جو ذڪر ڪيو آهي.

9: سُر پورب (پوربي)

سُر پورب (پوربي) شاستري سنگيت ۾ "راڳ پوربي" جي نالي سان موجود آهي، جيڪو پوربي ٺاٺ جو ستن سُرن تي مشتمل راڳ آهي. (14) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت شام جو آهي. شايد اهو ئي سبب آهي تہ ميين شاهہ عنات فقيرن جي بنواس جو وقت شام جو سمجهي ان سُر ۾ ئي بيت لکيا هجن. هن سُر ۾ ميين شاهہ عنات 28 بيت ۽ 2 وايون چيون آهن. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ ميين شاهہ عنات پورب مان ايندڙ فقيرن سان پيار ۽ انهن جي تپسيا جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن ۾ پورب کان اچي سنڌ ۾ رهندڙ فقيرن جا پار پتا ۽ سندن آستانہ وغيره جا ذڪر ٿيل آهن. هن سُر ۾ پهريون ڀيرو "ڪانگ" کي قاصد طور استعمال ڪيو ويو آهي.

10: سُر آسا

هن راڳ جو عام طور موسيقيءَ جي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ذڪر نہ ٿو ملي، مگر ان سان ملندڙ جلندڙ سُرن جهڙا راڳ موجود آهن. هن راڳ بابت استاد امير علي خان جي راءِ آهي تہ: "هي داستان "سُر آسا" ٻن ٺاٺن کي جنم ڏئي ٿو. خاص ڪري هي داستان ۽ انهيءَ جي سُرن مان پهرين پيدا ٿو ٿئي آساوري ۽ بلاول."(15) استاد امير خان جي تحقيق مطابق هي سُر "آسا" ٻن ٺاٺن جي جي ميل سان جوڙيو ويو آهي، جنهن ۾ آساوري ٺاٺ جا سُر بہ لڳن ٿا، تہ بلاول ٺاٺ جا بہ. اڳتي ان جي وضاحت ۾ استاد امير علي خان لکي ٿو تہ: "سُر آسا مان آساوري جي ٺاٺ جي راڳ "ڪٽ" جو جنم ٿئي ٿو. هي آساوري ٺاٺ جو سمپورڻ راڳ آهي." (16)

اگر اسين مٿين راءِ موجب اهو مڃون تہ سُر (راڳ) ”آسا“ واقعي آساوري ٺاٽ جي راڳ ”ڪٽ“ جي هم شڪل يا ان جي ئي حقيقي روپ جهڙو سُر (راڳ) آهي تہ پوءِ ان جي صورت شاستريہ سنگيت ۾ ٺاٽ آساوريءَ ۾ موجود آهي جنهن ۾ راڳ ”ڪٽ“ ستن سُرن جو ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ ان ۾ ڪيئي راڳن جي ميل جول هئڻ جو بہ ذڪر آهي، جيڪو استاد امير علي بہ ڪيو آهي. ڪافي استادن جو اهو بہ خيال آهي تہ اهو راڳ ”ڪٽ“ ڇهہ راڳن جي ميل جول سان جُڙيو آهي. (17) شاستريہ سنگيت موجب راڳ ”ڪٽ“ جي ڳائڻ جو وقت صبح جو آهي.

اها ڳالهہ موسيقيءَ جي علم رکندڙن لاءِ بہ هڪڙو سوال پيدا ڪري ٿي. اگر اهو راڳ شاستريہ سنگيت ۾ ”ڪٽ راڳ“ طور سڃاتو ۽ ڄاتو وڃي ٿو تہ پوءِ ان ”سُر آسا“ جو صرف نالو تبديل ڪري ڏيکاريو ويو آهي، ڇاڪاڻ تہ استاد امير جي تحقيق مطابق سُر (راڳ) ”آسا“ ٻن راڳن جي ميلاپ (يعني آساوري ۽ بلاول) مان ڦٽي نڪتل محسوس ٿئي ٿو جڏهن تہ استاد ان جا پيرا کڻندي آساوري ٺاٽ جي راڳ ”ڪٽ“ تائين پهچي وڃي ٿو.

موضوعاتي حوالي سان ميين شاهہ عنات هن سُر ۾ 13 بيت ۽ 2 وايون چيون آهن. جن ۾ توحيد جا پوئلڳ، سڌي راهہ تي هلڻ وارا، نيازِ ۽ نئڙت ڪرڻ وارا، تڪبر ۽ هٺَ کان پاڪ، پرينءَ جي پچار ڪرڻ وارا بيت پڙهڻ لاءِ ملن ٿا. ان قسم جي موضوع کي اسين اگر راڳ جي وقت سان جانچيون تہ پوءِ اها ڳالهہ پڪ سان چئي سگهجي ٿي تہ اهو سُر (راڳ) ”آسا“ درحقيقت آساوري ٺاٽ جي راڳ ”ڪٽ“ جي ئي شڪل ۾ شاستريہ راڳ مان کنيو ويو آهي. جنهن جي ڳائڻ جي وقت مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ميين شاهہ عنات پنهنجي اهڙن موضوعن کي صبح جو ئي ڳايو آهي.

11: سُر مومل راڻو

ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ سُر مومل راڻو هڪڙو عشقيہ داستان آهي، جيڪو اسان کي سومرن جي دور کان ملي ٿو پر جڏهن سُر (راڳ) جي ڳالهہ ڪريون تہ اسان کي شاستريہ سنگيت ۾ ”مومل راڻي“ نالي ڪو بہ راڳ ڏسڻ ۾ نہ ٿو اچي. اها ڳالهہ يقينن اچرج جهڙي آهي تہ سنڌ جو مقبول راڳ ”راڻو“ ان جي پنهنجي ڪا بہ شڪل ڪنهن بہ موسيقيءَ جي ڪتاب ۾ موجود نہ آهي. اگر اسين ان کي سنڌ جو راڳ تسليم ڪريون، تہ بہ اسان کي ان جو گرامر ڏسڻو پوندو. يا پوءِ اسان جي سيني سنڌي راڳن جو گرامر هئڻ کپي، جيڪو درحقيقت ڪونهي. اسين راڳ مومل راڻو جا پيرا کڻنداسين تہ بہ اسان کي اهو شاستريہ سنگيت ۾ نظر ايندو.

گرامر جي حوالي سان مومل راڻو ٻن راڳن جو ميلاپ آهي، جنهن ۾ ويندي وقت پنج سُر جيڪي راڳ دُرگا جا لڳايا وڃن ٿا ۽ جڏهن تہ واپسي ۾ ايندي وقت ست سُر جيڪي راڳ ڀيم پلاسي جا لڳايا ويندا آهن. يعني اوهين ڏسندئو تہ هي راڳ ٻن راڳن جو ميل آهي. شاستريہ سنگيت ۾ اهو ئي ان جو گرامر آهي، تنهن هوندي بہ شاستريہ سنگيت ۾ اهو راڳ موجود نہ آهي، پر ان هوندي بہ راڳ راڻو هڪڙو شاندار ۽ خوبصورت راڳ ٿي سنڌ ۾ سامهون آيو. ۽ شايد اهو ئي سبب هو جو ميين شاهہ عنات ان سُر (راڳ) ۾ مومل راڻي جو مقبول عشقيہ داستان ڳايو. موضوعاتي حوالي سان اگر ڏسجي تہ هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 9 بيت ۽ 2 وايون چيون آهن، جنهن ۾ مومل ۽ سندس سهيلين، پنهنجي سينگار سان راڻي کي موهيو آهي، ۽ ائين راڻو ڪاڪ کهي مومل تائين پهچي ٿو.

سڀ کان توجهہ طلب ڳالهہ اها آهي تہ ميون شاهہ عنات اهو پهريون شاعر آهي، جنهن پنهنجي ڪلام ۾ عورت جي سونهن، ان جي حسن ۽ سينگار جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ ائين ڪري ميين شاهہ عنات مجازي شاعريءَ جو بہ باني بڻيو آهي.

12: سُر بلاول

سُر بلاول شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ بلاول“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو بلاول ٺاٺ جي ستن سُرن تي مشتمل راڳ آهي. (18) هِن راڳ جي ڳائڻ جو وقت صبح جو پڙايو ويو آهي. يعني هن راڳ ۾ بہ ڪنهن شئي جي ساراهہ صبح جي پهر ۾ ڪئي ويندي آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 17 بيت ۽ 6 وايون لکيون. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ ميين عنات سنڌ جي نامور شخصيتن جي بهادري، انهن جي سخاوت ۽ سورهيائي کي ڳايو آهي.

13: سُر ديسي

سُر ديسي شاستري سنگيت ۾ ”راڳ ديسي“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو آساوري ٺاٺ جو راڳ آهي. جنهن ۾ ويندي پنج سُر ۽ واپسيءَ ۾ ست سُر لڳايا ويندا آهن. (19) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت بہ پهري آهي. ان ڪري ميين شاهہ عنات، سسئيءَ جي بہ پهري واري پنڌ جو ذڪر بہ هن سُر ۾ آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 14 بيت ۽ 6 وايون چيون آهن. موضوعاتي حوالي سان هيءُ سُر سسئي پنهون جي عشقيہ پسمنظر تي ٻڌل آهي. جنهن ۾ سسئيءَ جي سينگار، سسئيءَ جو جبلَ سَر ڪرڻ سان گڏ لڪن ۽ جانورن جو ذڪر ملي ٿو.

14: سُر سورٺ

سُر سورٺ شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ سورٺ“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو ڪماچ ٺاٺ جو راڳ آهي. جنهن ۾ ويندي پنج سُر ۽ واپسي ۾ ڇهہ سُر لڳايا ويندا آهن. (20) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت رات جو ٻيون پهر مقرر ڪيو ويو آهي. ميين شاهہ عنات هن راڳ ۾ ڏياچ جي بيدرديءَ واري ٽيندڙ قتل ڪي بيان ڪيو آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 11 بيت ۽ 1 وائي چئي آهي. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ مشهور لوڪ داستان ”سورٺ راءِ ڏياچ“ جو قصو ڳايو ويو آهي. ۽ ميون شاهہ عنات اهو پهريون شاعر آهي، جنهن کي اهو اعزاز حاصل آهي تہ ان پهريون ڀيرو ڪلاسيڪل شاعري ۾ اهو قصو تفصيل سان پيش ڪيو جنهن ۾ هڪ مڱڻي هڪڙي بادشاهہ جي سِر جو سودو پنهنجي ساز سان ڪيو.

15: سُر سارنگ (شده سارنگ)

سُر سارنگ (شده سارنگ) شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ شده سارنگ“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو ڪافي ٺاٺ جو راڳ آهي. جنهن ۾ ويندي پنج سُر ۽ واپسيءَ ۾ ڇهہ سُر لڳايا ويندا آهن. (21) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت را ت جو پهريون پهر آهي. عام طور تي هي راڳ بارش جي موسم لاءِ مشهور آهي. هن راڳ بابت اها راءِ بہ موجود آهي تہ هي راڳ خاص مينهن وسائڻ جي لاءِ ڳايو ويندو آهي. بهرحال، هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات جا 24 بيت ۽ 1 وائي آهي. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ ميين شاهہ عنات سانوڻ ۽ مينهن جي موسم جو ذڪر گهڻو ڪيو آهي. سنڌ جي هر حصي ۾ بارش پوڻ ڪان پوءِ جانورن، مالوندن ۽ ٻاڳين جي لاءِ ان مُند کي سرهائيءَ جو سبب ڄاڻايو ويو آهي.

16: سُر توڏي (توڙي)

سُر توڏي (توڙي) شاستريہ سنگيت ۾ ”راڳ توڙي“ جي نالي سان موجود آهي، جيڪو توڙي ٺاٺ جو راڳ آهي، جنهن ۾ ويندي ڇهہ سُر ۽ واپسيءَ ۾ ست سُر لڳايا ويندا آهن. (22) هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت بہ پهريءَ وارو آهي. هن راڳ جو اثر درد ڀريو ۽ محبوب جي سِڪ سان ڀرپور نظر ايندو آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات جا 17 بيت ۽ 1 وائي ڏنل آهي. موضوعاتي حوالي سان هي سُر لوڪ عشقيہ داستان ”سهڻي ميهار“ جي پسمنظر ۾ چيل آهي، جنهن ۾ سهڻيءَ جي ميهار لاءِ سِڪ ۽ ڇڪ موجود آهي. ميون عنات اهو پهريون شاعر آهي جنهن سهڻي ميهار جي قصي کي وڏي تفصيل سان ڳايو آهي.

17: سُر ڪاموڏ (ڪامود)

سُر ڪاموڏ (ڪامود) شاستريہ سنگيت ۾ "راڳ ڪامود" جي نالي سان موجود آهي، جيڪو ڪلياڻ ٺاٺ جو راڳ آهي. جنهن ۾ ويندي چهہ سُر ۽ واپسيءَ ۾ ست سُر لڳايا ويندا آهن. (23) شاستريہ سنگيت ۾ هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت شام ڪان اڳ جو آهي. محسوس ائين ٿي رهيو آهي تہ تماچي جڏهن ڪينجهر جي سير تي شام جي پهر ڪان ٿورو ئي اڳ نڪرندو هوندو تہ ضرور هن ان راڳ کي ٻڌو هوندو. اهو ئي سبب آهي، جو ميين شاهہ عنات هن سُر کي نوري ڄام تماچيءَ جي پسمنظر ۾ لکيو آهي.

هن سُر (راڳ) ۾ ميين شاهہ عنات 12 بيت ۽ 1 وائي لکي آهي. موضوعاتي حوالي سان هن سُر ۾ بادشاهت، ياڳ، نصيب جهڙن موضوعن جو بہ ذڪر آهي، پر هي سُر خاص طور سنڌ جي مشهور عشقيہ داستان "نوري ڄام تماچيءَ" جي پسمنظر ۾ چيل آهي. ميون شاهہ عنات پهريون ڪلاسيڪل شاعر آهي، جنهن هن عشقيہ داستان کي ڳايو آهي.

نتيجو ۽ مقصد:

مٿي ڄاڻايل تحقيقي بحث جو اصل مقصد آهي تہ ميين شاهہ عنات، جن سُرن جي روايت کي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ جاءِ ڏني هئي، انهن منجهان ڪيترا سُر شاستريہ سنگيت جي راڳن جا اصلي نالا آهن. گڏوگڏ مٿي ڄاڻايل حوالن جي روشنيءَ ۾ اهو بہ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي تہ ميين شاهہ عنات کي راڳ بابت ڪيتري ڄاڻ هئي. ميين شاهہ عنات ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ نہ صرف اهڙي نئي روايت وڌي، بلڪ شاعريءَ جي موضوعن ۽ ان جي موسيقيءَ سان پوري سڃاڻپ ڪرائڻ جو حق پڻ ادا ڪيو. ميين شاهہ عنات سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي موسيقيءَ سان ڳنڍي روايتي شاعريءَ جي موضوعن جي پيچ ڊاهہ ڪئي. جيتوڻيڪ ميين شاهہ عنات کان اڳ وارن وٽ بہ سُرن جي ڪجهہ جهلڪ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پر اها ايتري پختي روپ ۾ نڪري نہ سگهي جيڪا اسان کي ميين شاهہ عنات وٽ ملي ٿي. ايتري قدر جو رومانوي داستان بہ سُر وار ميين شاهہ عنات وٽ ملن ٿا. ان سڄي ترتيب منجهان اسين اهو اندازو لڳائي سگهون ٿا تہ ميين شاهہ عنات کي ڪلاسيڪل سنگيت سان لڳاءُ هو. اهي سيئي راڳ (جن تي هُن سُر لکيا آهن) نہ صرف ٻڌندو هو بلڪ انهن جي نالن ۽ اثر کان پڻ واقف هو.

حوالا:

1: بلوچ، نبي، بخش، خان، ڊاڪٽر، تحقيق ۽ تصحيح "ميين شاهه عنات جو ڪلام"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2010ع، ص: 62

2: بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، تحقيق ۽ تصنيف "سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه، حيدرآباد، 2003ع، ص: '111

3: قريشي ذوالفقار ڊاڪٽر، مقالو: "علم موسيقي (راڳ جو علم)"، سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل، شمارو چوٿون، آڪٽوبر-ڊسمبر 2012ع، سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ.

4: امير علي استاد، ڪتاب "سُر، شاهه سمنڊ"، سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، 2007ع، ص:26

5: مغل پير بخش محمد، ڪتاب "راڳ ساگر"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه حيدرآباد، 2003ع، ص: 26

6: بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، تحقيق ۽ تصنيف "سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه، حيدرآباد، 2003ع، ص: 111

7: مغل پير بخش محمد، ڪتاب "راڳ ساگر"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه حيدرآباد، 2003ع، صفحو: 66

8: ٺاڪر نواب علي خان، ڪتاب "معارف النغمات (جلد اول)" اداره فروغ فن، B-26، فضل بلڊنگ، شاهه عالم مارڪيٽ، لاهور، صفحو: 178

9: ايضاً، صفحو 276

10: مغل پير بخش محمد، ڪتاب "راڳ ساگر"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه حيدرآباد، 2003ع، صفحو: 152

11: ٺاڪر نواب علي خان، ڪتاب "معارف النغمات (جلد اول)" اداره فروغ فن، B-26، فضل بلڊنگ، شاهه عالم مارڪيٽ، لاهور، صفحو: 213

12: مغل پير بخش محمد، ڪتاب "راڳ ساگر"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه حيدرآباد، 2003ع، صفحو: 136

13: ٺاڪر نواب علي خان، ڪتاب "معارف النغمات (جلد اول)" اداره فروغ فن، B-26، فضل بلڊنگ، شاهه عالم مارڪيٽ، لاهور، صفحو: 292

14: مغل پير بخش محمد، ڪتاب "راڳ ساگر"، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز پٽ شاهه حيدرآباد، 2003ع، صفحو: 116

15: امير علي استاد، ڪتاب "سُر، شاهه سمنڊ"، ص: 267، سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، 2007ع، ص: 267

16: امير علي استاد، ڪتاب ”سُر، شاھہ سمنڊ“، ص: 267، سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، 2007ع، ص: 267

17: ٺاڪر نواب علي خان، ڪتاب ”معارف النغمات (جلد اول)“ اداره فروغ فن، B-26، فضل بلڊنگ، شاھہ عالم مارڪيٽ، لاھور، صفحو: 263

18: مغل پيِر بخش محمد، ڪتاب ”راڳ ساگر“، ڀٽ شاھہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھہ حيدرآباد، 2003ع، صفحو: 92

19: ايضاً، صفحو 138

ايضاً، صفحو 104

21: ٺاڪر نواب علي خان، ڪتاب ”معارف النغمات (جلد اول)“ اداره فروغ فن، B-26، فضل بلڊنگ، شاھہ عالم مارڪيٽ، لاھور، صفحو: 362

22: مغل پيِر بخش محمد، ڪتاب ”راڳ ساگر“، ڀٽ شاھہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاھہ حيدرآباد، 2003ع، صفحو: 162

23: ايضاً، صفحو 66